

Delficka linia transmisji pojęcia godności człowieka

Labarum XVIII

pod redakcją

Kazimierza Ilskiego
Anny Kotłowskiej
Łukasza Różyckiego

Jadwiga Guerrero van der Meijden

Delficka linia transmisji pojęcia godności człowieka

Poznań 2026

© UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
Wydział Historii UAM, Poznań 2026
© Jadwiga Guerrero van der Meijden 2026

Wykład został wygłoszony 24 kwietnia 2025 r.
na zaproszenie Centrum Badań im. Edyty Stein UAM i Wydziału Historii UAM

KOREKTA
Maria Szarek

SKŁAD
Hanna Kossak-Nowocień

PROJEKT OKŁADKI
Ewa Wąsowska

ISBN 978-83-67284-74-5

WYDZIAŁ HISTORII UNIWERSYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
tel. 61 829 14 64
e-mail: whwydawnictwo@amu.edu.pl
www.historia.amu.edu.pl

DRUK
DRUKARNIA OLEJNIK, www.olejnik.com.pl

SPIS TREŚCI

Delficka linia transmisji pojęcia godności człowieka	7
Napis γνῶθι σεαυτόν — maksyma samopoznania	10
Apel aksjologiczny — „poznaj swą godność”	13
Makary-Symeon	13
Bazyli z Cezarei Kapadockiej	16
Ambroży z Mediolanu	18
Grzegorz z Nyssy	20
Hieronim ze Strydonu	21
Leon Wielki	22
Anonim z Werony	25
<i>Dicta Albini de imagine Dei</i>	26
Euzebiusz Galikański	27
Średniowieczna recepcja wezwania godnościowego	28
Linie transmisji pojęcia godności człowieka w najnowszych badaniach	31
Linia cycerońsko-augustyńska	32
Linia orygenesowa	35
Linia delficka	38
Wnioski	41
Bibliografia	43

DELFIKA LINIA TRANSMISJI POJĘCIA GODNOŚCI CZŁOWIEKA¹

Po II wojnie światowej pojęcie godności człowieka zostało wprowadzone do porządku prawnego wielu państw oraz do międzynarodowych ustaleń prawnych. Godność, określana mianem niezbywalnej, uniwersalnej i nienaruszalnej, stała się ważnym tematem nie tylko dyskusji prawnych, ale także teologicznych i antropologicznych. Powojenne natężenie obecności tego konceptu w kulturze europejskiej bywa określane mianem rewolucji godnościowej².

Idea godności ludzkiej nie zrodziła się jednak dopiero w połowie XX w. — w kulturze europejskiej przekonanie o szczególnym statusie ontologicznym człowieka występowało od wieków. Pierwszym celem niniejszego rozważania jest przedstawienie części badań zaprezentowanych w monografii *The Making of Human Dignity in Christian Antiquity* poświęconej historii owego fundamentalnego pojęcia w pismach starożytnych oj-

¹ Jadwiga Guerrero van der Meijden; ORCID 0000-0002-7421-1455. Badanie rozwija rezultaty projektu NCN Sonatina o numerze 2019/32/C/HS1/00290. Niniejsza monografia przybliży polskiemu czytelnikowi wybrane wątki monografii *The Making of Human Dignity in Christian Antiquity*, Brill Schöningh, Paderborn 2024, a jest nowatorska w zakresie dyskusji odmiennych hipotez wyjaśniających powstanie pojęcia godności człowieka w antyku chrześcijańskim. Publikacja wykorzystuje zredagowane tłumaczenia fragmentów monografii *The Making of Human Dignity in Christian Antiquity*, Paderborn 2024, oraz części artykułów i rozdziału: *Późnostarożytne apele o rozpoznanie godności ludzkiej. Bazyli z Cezarei Kapadockiej, Ambroży z Mediolanu, Leon Wielki, Mistrz z Werony*, VoxP 83 (2022), 141–162; *Utworzenie kategorii godności człowieka (dignitas hominis) przez Hieronima ze Strydonu*, VoxP 87 (2023), 135–154; *Macarius-Symeon's Homilies on Human Dignity: A Study of the Construction of Appeals to Know Human Dignity*, w: *Proceedings of the XIX Oxford Patristic Conference*, Markus Vinzent, Jack Bull (red.), Leuven 2026, 1–8 (w druku — strony podano za składem rozdziału).

² Ryszard Kozłowski, Daria Bieńkowska, *Prawa człowieka i ludzka godność. Ochrona i aksjologia*, Wrocław 2020, 23; Janusz Mariański, *Godność ludzka w kontekście społecznym — szanse i zagrożenia*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Nauk Społecznych”, nr 1/5 (2016), 6; Magdalena Środa, *Idea godności w kulturze i etyce*, Wydział Socjologii i Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1993, 5. Pojęcie rewolucji godnościowej nabrało nowego kontekstu w polskim dyskursie politycznym, który mianem rewolucji godnościowej określa prospołeczne zmiany, eliminujące zwłaszcza wykluczenie ubogich. Termin naukowy, do którego się tutaj odwołuję, nazywa jednak powojenną intensyfikację występowania pojęcia godności człowieka w międzynarodowym prawie, dokumentach kościołów i debatach społecznych, zapoczątkowaną publikacją Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka 10 grudnia 1948 r.

ców Kościoła. Przeprowadzone w niej analizy umożliwiły sformułowanie hipotezy naukowej dotyczącej powstania pojęcia godności człowieka (*dignitas hominis*) w kulturze europejskiej. Hipoteza ta stanowi świeży wkład w rozwój dyskusji nad historią idei ludzkiej godności i jako taka może być punktem odniesienia dla obecnie dyskutowanych przez specjalistów teorii dotyczących początków wzmiankowanego pojęcia w kulturze europejskiej³. Dlatego drugim celem niniejszej publikacji jest porównanie zarysowanej w monografii tezy z innymi teoriami wyjaśniającymi narodziny pojęcia godności człowieka w Europie. Tym samym rozważania te wpisują się w szeroko rozumianą historię idei, a w tym także historię filozofii i filozofię kultury.

Obszar badawczy, który obejmuje zarysowana tu analiza, dotyczy antyku chrześcijańskiego, hipoteza zaś — opracowana na podstawie częściowo nieprzebadanego wcześniej materiału źródłowego — głosi m.in., że w późnej starożytności chrześcijaństwo wykształciło bogate i wieloaspektowe rozumienie uniwersalnej godności człowieka. W tej tradycji ukształtowało się nie tylko słownictwo, z którego kultura europejska korzysta do dziś, lecz także rozbudowane uzasadnienia godności człowieka. Pośród rozmaitych czynników wskazywanych przez autorów patrystycznych jako uzasadnienia szczególnego ludzkiego statusu aksjologicznego wymienić należy następujące: udział Boga w ludzkiej naturze (wcielenie), odkupieńczy akt złożenia nieskończonej zapłaty za istotę ludzką, stworzenie człowieka na obraz i podobieństwo Boga, Bożą miłość i dobroć (φιλανθρωπία) wobec człowieka, przebóstwienie ludzkiej natury, antropocentryczny finalizm aktu stworzenia, ludzką *capacitas Dei* (a więc opis natury ludzkiej jako naczynia boskiego życia), ludzki udział człowieka w chwale Bożej oraz ludzką mikrokosmiczną naturę. Szczegółowa analiza wszystkich tych wątków nie stanowi jednak celu niniejszej rekonstrukcji, która koncentruje się na liniach transmisji pojęcia godności człowieka.

W monografii argumentowałam, że wykształcenie się kategorii godności człowieka jest wynikiem splatania się kilku procesów i tradycji intelektualnych oraz kulturowych. Wśród najważniejszych procesów, których współistnienie doprowadziło do wykrystalizowania się konsekwentnej terminologii opisującej godność człowieka pod koniec IV i na początku V w., wskazać można następujące czynniki i procesy: 1) zakwestionowanie hierarchii opartych na urodzeniu, urzędzie i statusie majątkowym przez apologetów wieku III, które czerpało z 2) wcześniejszego sformułowania i upowszechnienia idei antropologicznego egalitaryzmu, obecnego w refleksji starożytnych Żydów, stoików, epikurejczyków, a pośród chrześci-

³ Ulrich Volp, *Die Würde des Menschen: Ein Beitrag zur Anthropologie in der Alten Kirche*, Leiden 2006; Michel Rosen, *Dignity. Its History and Meaning*, Cambridge MA 2012; *Dignity. A History*, Remy Debes (red.), New York 2017; Sarah Contini, *Human Dignity in the Latin Reception of Origen*, Tübingen 2023.

jan — np. w pismach Pawła z Tarsu; 3) praktykę homiletyczną podkreślania wartości ubogich, a także akcentowanie konsekwencji złego traktowania ubogich; 4) refleksję nad nieskończoną ceną zapłaconą przez Boga za istotę ludzką; 5) uznanie uprzywilejowanej pozycji człowieka wobec innych bytów; 6) popularyzację idei przebóstwienia człowieka; 7) rozwinięcie idei szacunku, okazywanego człowiekowi przez Boga; 8) reinterpretację starożytnej maksymy samopoznania w kategoriach aksjologicznych, a także 9) powstanie i upowszechnienie obchodów świąt Bożego Narodzenia, które celebryją współistnienie natury boskiej i ludzkiej w jednej Osobie.

Są to zasadnicze czynniki, które pozwalają zrozumieć, dlaczego i w jaki sposób pojęcie godności człowieka powstało i przyjęło się w kulturze starożytnej. Spośród powyżej wymienionych procesów na szczególną uwagę zasługuje jednak ten, którego znaczenie pozostaje dotąd niedostatecznie udokumentowane, a który — jak argumentuję — odegrał kluczową rolę w uformowaniu się pojęcia *dignitas hominis*. W dalszej części rozważania skupię się zatem na tym wątku. Jest nim proces przekształcenia starożytnej maksymy samopoznania — a więc delfickiego wezwania „poznaj samego siebie” — w apel o charakterze aksjologicznym — tj. wezwanie „poznaj swoją godność” — w greckiej i łacińskiej tradycji IV i V w. Integralną częścią zarysowanej tezy jest bowiem obserwacja, że na przełomie wieków IV i V ukształtowała się tradycja publicznych wezwań do poznania godności człowieka, której oddziaływanie przyczyniło się do zaistnienia nowej, systematycznie stosowanej nazwy ludzkiego statusu aksjologicznego (*dignitas hominis*) w starożytnej, a później średniowiecznej kulturze łacińskiej Europy. Tę linię transmisji pojęcia godności człowieka nazywam linią delficką.

Wykażę, że to właśnie w obrębie tej tradycji kategoria *dignitas hominis* wpisała się na stałe w europejski kod kulturowy. Jak pokażę w drugiej części pracy, w której porównuję moją hipotezę z innymi badaniami, zwrócenie uwagi na dotąd nieudokumentowaną linię transmisji stanowi oryginalny wkład w rozwój teorii kształtowania się pojęcia ludzkiej godności. Dzieje się tak, ponieważ wykazanie istnienia tej tradycji uzupełnia i poszerza inne badania nad początkami pojęcia godności człowieka w antyku chrześcijańskim. Pokazuje także, że ważny wpływ na wykształcenie się łacińskiej nazwy dla ludzkiej wartości miało myślenie greckojęzycznych pisarzy IV w. W celu wykazania trwałości zmian, zapoczątkowanych przez owych pisarzy, omówię pokrótce także średniowieczną recepcję sformułowanych przez nich wezwań do poznania ludzkiej godności. Opisywane zjawisko, delficka linia transmisji, pozwala zrozumieć nie tylko genezę powstania pojęcia *dignitas hominis* w późnym antyku, lecz także jego trwałość i podatność na średniowieczną recepcję.

NAPIS γνῶθι σεαυτόν — MAKSYMA SAMOPOZNANIA

Na wstępie należy wyjaśnić, czym była maksyma samopoznania i kiedy została przekształcona w apel o charakterze aksjologicznym. Apele do poznania własnej wartości („poznaj swoją godność”, „poznaj swoją wartość”) wyłoniły się w drugiej połowie IV w. po Chr. ze starożytnej praktyki reinterpretacji i parafrazy inskrypcji γνῶθι σεαυτόν, umieszczonej na frontonie świątyni Apollina w Delfach i datowanej — wedle starożytnych świadectw — na okres Grecji archaicznej⁴. Nie jest do końca jasne, czy inskrypcja ta miała pierwotnie charakter maksymy moralnej, przysłowia, sentencji czy też napomnienia religijnego wypowiedzianego przez Pytię. Bywała także ujmowana jako γνῶμη w sensie wypowiedzi mądrościowej⁵. W najpowszechniejszym, pozafilozoficznym rozumieniu hasło „poznaj samego siebie” wyrażało przede wszystkim ideę zachowania miary i świadomości własnych ograniczeń. Menander i tradycja gnomologiczna (tzw. Pseudo-Menander), Diodor Sycylijski oraz Plutarch wymieniają je jako jedną z wielu greckich sentencji przypominających, że człowiek nie powinien podejmować wyzwań przekraczających granice jego możliwości⁶.

„Poznanie siebie” oznaczało w potocznym ujęciu rozpoznanie własnych ograniczeń; na tej podstawie sugerowano niekiedy, że maksyma mogła pochodzić od Prometeusza lub Krezusa. Popularna interpretacja znalazła również potwierdzenie w komentarzach filozofów — Arystotelesa, Ksenofonta, Filona Aleksandryjskiego oraz Plutarcha — którzy omawiali tę formułę, niekiedy nadając jej głębsze znaczenie epistemologiczne czy etyczne.

Najważniejszą filozoficzną wykładnię napisu γνῶθι σεαυτόν zaproponował Platon. Interpretował on tę maksymę wielokrotnie, nadając jej różne znaczenia: epistemologiczne, etyczne i polityczne. Uwagi Sokratesa na temat ograniczeń ludzkiej wiedzy zostały utrwalone i rozpowszechnione później za pośrednictwem popularnej w tradycji łacińskiej formuły *scio me nihil scire*, choć dokładna fraza ἐν οἷδ᾽, ὅτι οὐδὲν οἷδ᾽ nie pada w źródłach platońskich⁷.

⁴ Plin., *Nat.*, III, 7.

⁵ Ewa Osek, „Poznaj samego siebie” w interpretacji Bazylego Wielkiego, *VoxP* 52 (2008), 762–763. Wiele faktów z historii greckiej maksymy rekonstruuje na podstawie badań E. Osek i M. Reisera: Mariusz Reiser, *Poznaj samego siebie. Samopoznanie w starożytności i chrześcijaństwie*, przeł. H. Ordon, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1 (1991), 1–11.

⁶ Men., *Asp.* 198–193; Id., *Kon.*, I, 1–2; Ps-Men., *Sent.*, I, 584–585; D.S., *Bib. his.* XIII, cap. 24, 5, Plu., *Cons. Ap.*, 116c–d.

⁷ Pl., *Ap.*, 23a–c, *Alc. I*, 124a–133c; *Pr.*, 343a–b; *Chrm.*, 164d–165a; *Phlb.*, 48c–49a; *Phdr.*, 229c–230a. Przed najnowszymi zmianami zarządzonymi przez Radę Języka Polskiego przymiotniki odrzeczownikowe od nazw osobowych pisano wielką literą, jeśli były odpowiedzią na pytanie „czyj”, a małą — na pytanie „jaki”. Najnowsze ustalenia ujednoliciły zasadę — przymiotniki te powinny być pisane małą literą niezależnie od interpretacji semantycznej z pominięciem kilku wyjątków, np. zwrotów archaicznych typu „Zosiny”. W publikacji zatem określenia uprzednio poprawne („dialog platoński” dla nazwania dialogu w stylu Platona i „dialog Platoński” dla nazwania dialogu napisanego przez Platona) zostały ujednolicone do jednej i tej samej formy.

Kultura rzymska również żywo dyskutowała i nawiązywała do maksymy γυῶθι σεαυτόν. Napis delficki bywał wiązany z refleksją nad kruchością życia; późniejsza tradycja zestawiała go z ideą *memento mori* („pamiętaj, że umrzesz”). Rzymianie umieszczali grecki napis γυῶθι σεαυτόν na grobach i przedstawiali obok niego wizerunek rozkładającego się ludzkiego ciała. Najśłynniejszym z takich wizerunków jest mozaika funeralna odkryta na Via Appia, w San Gregorio al Celio, kościele zbudowanym w miejscu podmiejskiej willi papieża Grzegorza Wielkiego. Mozaika przedstawia ludzki szkielet (lub niemalże szkielet, gdyż zarysowana postać zachowuje pozostałości mięśni i ścięgien na wyraźnie widocznej strukturze kości). Trup ten leży, wskazując wyraźnie powiększonym palcem na napis γυῶθι σεαυτόν. Motyw wiążący maksymę ze śmiercią obecny jest i w piśmiennictwie. W *Dialogach umarłych* Lukian z Samosaty opisał śpiew γυῶθι σεαυτόν swego bohatera, a towarzyszyły mu okrzyki zmarłych⁸.

Wyrażenie *memento mori* inspirowane było rzymską tradycją. Epiktet i Tertulian opisują zwycięskiego dowódcę armii idącego w pochodzie triumfalnym ulicami Rzymu. Aby uchronić dowódcę przed pychą, nakazano iść tuż za nim mężczyźnie, który krzychał: *Respice post te! Hominem te memento* („Spójrz za siebie! Pamiętaj, że jesteś człowiekiem”)⁹. Relacje starożytnych o takich praktykach nie zawierają samej formuły *memento mori*, lecz wyrażają podobny sens. Nie dziwi zatem, że Klemens Aleksandryjski interpretuje γυῶθι σεαυτόν jako przypomnienie, że jest się człowiekiem¹⁰.

Filozofowie Imperium Rzymskiego opracowali złożone interpretacje maksymy samowiedzy, w której istniały dwie dominujące szkoły, stoicka i neoplatońska. Stoik Epiktet rozumiał maksymę jako praktyczne przesłanie troski o samych siebie, ἐπιμέλεια ἑαυτῶν (posługiwał się wyrażeniem „troszczyć się o samych siebie”, ἐπιμελεῖσθαι ἑαυτῶν)¹¹. Plotyn uważał, że maksyma ta ma jednocześnie znaczenie anagogeniczne i apofatyczne: interpretuje ją m.in. w *Enneadach*, gdzie łączy ją z procesem prowadzącym do Jedni¹². O niesłabnącej popularności tej maksymy świadczy fakt, że wedle hasła w bizantyjskim leksykonie Sudy Porfiriusz napisał książkę na temat tego powiedzenia (Περὶ τοῦ Γυῶθι Σεαυτόν)¹³.

W tradycji żydowskiej wykształciło się przekonanie dotyczące źródeł maksymy. Filon sugerował, że jej sens odpowiada biblijnym napomnieniom typu πρόσεχε σεαυτῷ¹⁴. W Septuagincie wielokrotnie pojawia się wyra-

⁸ Luc., *Dmort.*, 2,3; Reiser, *Poznaj samego siebie*, 1–11; Eberhard Jüngel, *Tod*, Gütersloher Verlagshaus, Mohn 1985, 54–74.

⁹ Tert., *Apol.*, XXXIII, 4; Epictetus, *Diatribai*, III, 24, 85.

¹⁰ Clem. Al., *Strom.*, V, 4, 23, 1.

¹¹ Epic., *Ench.*, III, 1, 18–19.

¹² Plot., *Enn.*, I, 6, 9; IV, 7, 41; V, 3, 1–10 i 17.

¹³ Por. E. Osek, *Poznaj samego siebie*, 769.

¹⁴ Philo, *Migr.*, 8.

żenie $\pi\rho\acute{o}\sigma\epsilon\chi\epsilon\ \sigma\epsilon\alpha\upsilon\tau\tilde{\omega}$ — strzeż się¹⁵. Najbardziej znane wystąpienie zawarte jest w Księdze Powtórzonego Prawa, w przemówieniu do Izraelitów, którzy porzucili Boże przymierze. Mojżesz zwraca się do swojego ludu słowami zawierającymi sformułowanie $\pi\rho\acute{o}\sigma\epsilon\chi\epsilon\ \sigma\epsilon\alpha\upsilon\tau\tilde{\omega}$ („uważaj na siebie i strzeż się”), by zaraz potem dodać: „żebyś nie zapomniał o tym, na co patrzyły Twoje oczy”¹⁶. Pogląd Filona został przejęty przez chrześcijańskich myślicieli związanych ze Szkołą Aleksandryjską, Orygenes i Klemensa Aleksandryjskiego¹⁷.

W kontekście badań nad historią pojęcia godności ludzkiej interesujące jest to, że tradycja powtarzania i komentowania apeli o poznanie samego siebie była żywa wśród pisarzy chrześcijańskich, którzy pod koniec IV w. przekształcili ją w nowy typ specyficznie aksjologicznego wezwania¹⁸. Czyniąc to, nie zerwali jednak ani z oryginalnym greckim odczytaniem podkreślającym ludzkie ograniczenia, ani z rzymskim rozumieniem maksymy akcentującym ludzką skończoność i śmiertelność, lecz uzupełnili je o nowe przesłanie odnoszące się do ludzkiej wielkości.

¹⁵ Pwt 4,9; Pwt 6,12; Pwt 8,11; Pwt 11,16; Pwt 12,13; Pwt 15,9; Pwt 19,9; Rdz 24,6; Wj 23,21; Wj 34,12; Tb 4,12; Tb 4,14; Syr 29,20. Podając tę listę, opieram się na szczegółowym studium przedstawionym w E. Osek, *Poznaj samego siebie*, 769. Por. także 1 P 5,8; 2 Kor 13,5.

¹⁶ Pwt 4,9, przekład za: *Pismo Święte Starego Testamentu*, tłum. K. Romaniuk, Kraków 2005, 222.

¹⁷ Orig., *Com. in Cantica Canticorum*, II, 5; Clem. Al., *Strom.*, II, 15, 71, 3.

¹⁸ J. Guerrero van der Meijden, *Późnostarżytnie apele o rozpoznanie godności ludzkiej. Bazyli z Cezarei Kapadockiej, Ambroży z Mediolanu, Leon Wielki, Mistrz z Werony*, VoxP 2022 (83), 141–162.